

# Arheologija za javnost

## Public archaeology

© Verena Perko

**Izvleček:** V aktualnem modelu varovanja slovenske arheološke dediščine zavzema znanost avtoritativni položaj, v katerem je javnost v vlogi neukega, potencialnega uničevalca odrinjena v pasivno vlogo in zato odtujena od svoje lastne kulturne dediščine. Model, ki temelji na ekskluziji javnosti, spreminja dediščino v moteči tujek v svojem lastnem okolju in je vnaprej obsojen na neuspeh.

Sodobna javnost se je na Zahodu kot aktivna in multivalentna družbena sila uprla avtoritativnim principom varovanja. Oblikovala se je t. im. arheologija za javnost, ki kot nova veja vede raziskuje možnosti vključevanja okolja v arheološko prakso ter prepoznavati in razvijati najuspešnejše načine varovanja arheološke dediščine.

S ciljem ohranjanja arheološke dediščine v primarnem okolju so v arheološki znanosti prevladali principi inkluzije javnosti na vseh področjih raziskovanj in interpretacije dediščine.

**Ključne besede:** arheologija za javnost, arheološka dediščina, zakonodaja, muzeologija

*WHO CONTROLS THE PAST, CONTROLS THE FUTURE:  
WHO CONTROLS THE PRESENT, CONTROLS THE PAST*

*Kdor nadzoruje preteklost, obvladuje bodočnost:  
kdor obvladuje sedanost, nadzoruje preteklost.*

(G. Orwell)

### Uvod

Kulturna dediščina, kamor kot nepogrešljiv del sodijo tudi vse arheološke najdbe in najdišča, predstavlja materialno in duhovno osnovo vsake človeške skupnosti. Je temeljni kamen načina življenja in verovanja, znanja ter zakonov, vidni znak in dokaz obstoja in suverenosti katerekoli skupnosti. Kulturna dediščina je brezpogojna osnova vsake kulturne in narodne, regionalne in lokalne identitete (Duncan 1991; Merriman 2002; Šola 2003).

Arheologija, ki razkriva materialne ostanke kulturne dediščine preteklosti, ima v svojih rokah veliko družbeno moč, ki pa je brez pravega komuniciranja z javnostjo podobna sestradani armadi brez orožja. Zato je interpretacija arheoloških najdb in najdišč v sodobni družbi presodnega pomena. Interpretaciji gradiva v arheološkem znanstvenem diskurzu mora slediti umeščanje arheoloških fenomenov v širši družbeni kontekst sodobne kulture določenega okolja (Thomas 2000). Slehera interpretacija je trdno zasidrana znotraj širše (politične) kulture, procesi interpretiranja pa potekajo vedno v skladu s širšim družbenim diskurzom znanja in moči, kot je to pokazal Foucault in kot neizpodbitno kaže zgodovina arheološke znanosti same ter kar brez izjeme velja tudi

**Abstract:** In the past century, during the seventies, archaeological discipline developed a science model, which was based upon empirical and neutral approach. Consequently, tradition of study of archaeological heritage *ex situ* was practiced, i.e. removal of portable heritage and implying strict laws on protection of sites.

Within this model has science an authoritative function, where public has a role of an oblivious, potential demolisher and he is therefore a passive spectator, which means that he is alienated from his own cultural heritage.

Modern public in the West, as an active and multivalent society, rebelled to authoritative principles of protection. A new branch, so-called public archaeology developed, with its goal to help to recognise and to develop most successful forms of protection of cultural heritage with principles of inclusion of the environment.

**Keywords:** public archaeology, archeological heritage, museology

za današnji čas (Pearce 1990; Thomas 2000). Da bi se lahko interpretacija izognila tendencioznim ciljem in bi kulturna dediščina lahko služila demokratičnim ciljem sodobne družbe, mora že v samem izhodišču biti zagotovljena multi-interpretativnost (Merriman 2004 a).

Premalokrat se zavedamo, da je arheologija znanost moderne dobe z veliko preobrazbeno družbeno močjo. Z raziskavami starih civilizacij, posebej antične Grčije, je bistveno pripomogla k oblikovanju sodobne zahodne civilizacije. Ob arheoloških odkritjih sta se napajali sodobna umetnost in znanost, iz njih je rasla arhitekturna podoba sodobnih mest in nenazadnje, celo ustave modernih demokratičnih držav so nastajale po navdihu antične Grčije, kot jo je razkrivala in tolmačila arheološka znanost. Arheologija je skupaj z geologijo potrdila Darwinovo teorijo z materialnimi dokazi in v poldrugem stoletju raziskav potisnila kazalce človekovekovanja iz nekdanjih bibličnih 4004 na fascinantnih 2,5 milijonov let (Schnapp 1996).<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Toda nič manj ni res, da nosi arheologija skupaj z antropologijo (in muzealstvom!) tudi sence temne evropske polpreteklosti (Cruz-Ramirez 1985). Rasne teorije, ki so se opirale na spoznanja Kossinovih in Childovih del, je uspešno podprl *Heimatmuseum*, ki se je izoblikoval v Nemčiji poznega 19. stoletja pod močnim vplivom nacionalnih in domovinskih teženj in ki so jih kasneje prerasle ideje germanstva in čiste rase. Nastalo je čez 2000 'Heimat' muzejev, ki so bili posvečeni nemški zemlji in ljudem. Obsegali so arheološke, domoznanstvene in etnografske teme. Nacistična Nemčija je tradicionalne muzeje hitro in temeljito očistila 'degenerirane' umetnosti, uvedla aktivno edukativno službo in jih v imenu javnosti postavila v službo politike. Muzeji so prevzeli pomembno (pre)vzgojno vlogo v družbi predvojne Nemčije ter postali upoštevanja vredno propagandno orodje države v vojni (Cruz-Ramirez 1985).

Znanost je tako (nehote) služila za podlago gnezdenju rasnih teorij, ki so vodile v smrt milijone ljudi.

Arheologija, enako kot tudi vse druge znanosti, ni nevtrarno vedenje in tega bi se še kako morali zavedati predvsem vsi arheologi. Posедуje in posreduje znanje o preteklosti, ki je presodnega družbenega pomena, vendar je brez vsakršne vrednosti, če ga ne umestimo v kulturne tokove sedanjosti. Znanstvena spoznanja je potrebno prevajati v ljudem razumljiv, sprejemljiv jezik in nenehno zagotavljati njihovo multi-interpretativnost. Da bi arheologija lahko integrirala v večplastne družbene procese, mora sprejeti javnost kot upoštevanja vrednega partnerja (Merriman 2004). Sodobna družba je družba nasprotij in zgolj tisto, čemur daje družba globlji pomen, pa najsi bo na simbolični, kulturni, identitetni in ekonomski ravni (največkrat pa vse naštetu skupaj!), integrira v esenco kolektivne biti. Šele ko je dediščina sprejeta v splošni družbeni zavesti kot vredna ohranjanja, so izpolnjeni osnovni pogoji za njeno varovanje in vključevanje v prihodnost (Maroević 1993; Šola 2003). Na tej stopnji se zakonodaja lahko pokaže kot uspešna nadgradnja, vse ostalo pa je le črka na papirju.

Arheološka dediščina ima vrednost zgolj in samo kot neločljiv del splošne kulture: neinterpretirana postane neizbežno plen pozabe in kar je še huje, zlahka tudi plen političnih manipulacij. Arheologija postane smiselno početje šele v okvirih širših družbenih nalog, kot so izobraževanje in vzgoja, umetniško ustvarjanje, koristno preživljanje prostega časa in druženje, kar je vse zunanji izraz za vsako družbo izredno pomembnih identitetnih procesov. Arheologija razpolaga s temeljnimi identitetnimi resursi in v skladu s temi spoznanji bi se morala tudi razvijati.<sup>2</sup> Kot znanstvena veda implicitno ni kos nalogam širšega kulturnega umeščanja odkritij svojih raziskav (Thomas 1996). Podobno kot tudi muzealstvo, sledeč sodobni muzeološki doktrini, po svojem poslanstvu ni raziskovalna ustanova, temveč središče kulturne komunikacije.

Družba se lahko nadeja korist zgolj iz povezovanja (raznorodnih) dediščinskih ustanov in njihovih usklajenih ciljev s strani raziskovalnih, izobraževalnih in kulturno varstvenih programov delovanja (Maroević 1993, Thomas 1996).

<sup>2</sup> V informacijski dobi se je znanje kot informacija spremenilo v pomemben družbeni resurs, ki mu z uporabo vrednost narašča, kar je v nasprotju z ostalimi resursi, npr. energijo (Tuđman 1990).

## Arheologija za javnost

*MAN GLAUBT, WAS MAN SIEHT.*

*Da bi ljudje lahko verjeli, morajo videti.*

*(Nemški pregovor)*

Arheologija je bila vedno izjemno privlačna za javnost. Toda v drugi polovici 20. stol. je zaradi naraščajoče specializacije in visoke profesionalizacije med stroko in javnostjo zrasel zid, ki je postal s procesi demokratizacije sodobne družbe nepotrebna ovira (Merriman 2004; Plestenjak 2005). Pričakovanja javnosti do arheologije, za katero velja, da je veda, ki s svojimi spoznanji o preteklosti omogoča na podlagi materialne kulture razumevanje sedanjosti in s tem zaznavno vpliva na prihodnost, so velika in upravičena. Vodijo k odpiranju znanosti navzven in prilagajanju potrebam sodobne družbe, ki se je z razvojem informacijske tehnologije povsem spremenila (Marty, Burton Jones 2008).

Prvi velik premik se je zgodil na področju informatike ter izobraževanja. Arheološke teme že dolgo vključujejo svetovno znane TV serije in cela vrsta sodobnih medijev, uglednih revij in časopisov, ki se trudijo razširiti splošno vedenje publike vseh starostnih dob in narodnosti.<sup>3</sup> Gibanje je na zahodu steklo sinhrono s pospešenim uvažanjem edukacijskih programov v muzejih in posledični preobrazbi ustanov za potrebe publike (Hooper-Greenhill 1992). Družbene potrebe so narekovale tudi postopne spremembe univerzitetnih kurikulumov. Usposabljanje za delo z javnostjo je dobilo na zahodnih univerzah poleg arheološke teorije, metodologije in študija materialne kulture enakovredno mesto.

Največje novosti na tem področju je zadnji dve desetletji prinesla praksa, ki je z aktivnim vključevanjem v družbeno življenje spodkopala 'berlinski zid' med znanostjo in javnostjo. Vključevanje lokalnih javnosti v raziskave, interpretacije in prezentacije najdišč ter gradiva je postalo sinonim za amalgamiranje arheološke dediščine v tokove sodobnega gospodarskega in družbenega življe-

<sup>3</sup> Naj omenim le nekatere najbolj znane, npr. *Discovery*, ki je poleg rednih TV serij o arheoloških temah izdal celo vrsto filmov in drugega izobraževalnega gradiva. Redko katera številka revije *National Geographic* izide brez arheološke teme. V Britaniji slovijo TV programi *Time Team*, *Meet the Ancestors* itd. Na voljo so tudi številne tematske edicije v različnih medijskih oblikah, med izjemno poučne sodijo oddaje BBC. Javnosti so se morda najbolj vtisnili v spomin BBC-jevi igrani filmi o Pompejih.

nja, kar posredno zagotavlja tudi njeno ohranjanje. Teh praktičnih in teoretičnih prizadevanj se je v anglo-ameriškem svetu sčasoma oprijela skupna oznaka *public archaeology*, kar bi v slovenskem jeziku ustrezalo izrazu arheologija za javnost.

Toda arheologija za javnost v sedanjem pomenu besede se je na zahodu razmahnila predvsem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Nastala je kot nekakšna filozofija delovanja stroke na vseh področjih v stikih z javnostjo, npr. pri izobraževanju, vprašanih lokalne samouprave in urejanja najdišč, na polju zakonodaje, nacionalne ali lokalne identitete, trgovine s starinami, v primerih nujnih posegov pri uničenjih najdišč itd. Medtem ko se je začetku gibanje omejevalo bolj na posredovanje v imenu javnosti oziroma se je sklicevalo na zahteve javnosti kot kontrast stališčem akademske arheologije in zahtevam zakonodaje, se je sčasoma razvilo v način delovanja, ki javnost vključuje neposredno in v celosten arheološki proces (Merriman 2002; Merriman 2004).

Do nedavnega akademski krogi arheologije za javnost niso niti omenjali.<sup>4</sup> Zaradi njenega velikega družbenega pomena je pred desetletjem postala veja splošne arheološke znanosti, ki v stiku z javnostjo rezonira delovanje in obstoj arheološke stroke nasploh in omogoča, da postaja arheološka dediščina družbeno in ekonomsko relevantna. Nova veja si je sčasoma pridobila prostor tudi v akademskih znanstvenih objavah (Merriman 2002, 541). Začeli so izhajati prvi učbeniki, revije in časopisi na to temo.<sup>5</sup>

Posamezne definicije arheologije za javnost se razlikujejo iz dežele v deželo, kar je glede na njen specifičen razvoj in vlogo v posameznih družbah razumljivo. Vsem pa je skupna ugotovitev, da so teme arheologije za javnost tista področja, kjer arheologija v praksi naleti na ekonomska, politična ali katerakoli druga nasprotovanja. Arheologija za javnost ni omejena zgolj na 'produkte' arheološkega delovanja, kot so npr. razstave ali edukativni programi. Lahko bi jo označili kot večplastne družbene procese, ki se sprožajo med stroko in javnostjo ob raziskovanju, interpretiranju ali trženju in vzdrževanju arheološke dediščine. Kljub vsemu ali ravno zato je glavno podro-

čje arheologije za javnost območje etike in ekonomije (Ascherson 2004, 2).

Vzroki za pojav in nagel razvoj arheologije za javnost ležijo v spremenjenih družbenih razmerah postmodernistične družbe. Od šestdesetih let dalje je v Severni Ameriki in Veliki Britaniji prišlo do hitre širitve mest, pospešene industrializacije in gradnje cest. Številni obsežni projekti so z bliskovito naglico spreminjali cele pokrajine. Začelo je prihajati do vse pogostejših primerov izigravanja spomeniško varstvene zakonodaje, pojavila so se prva pogodbeno izkopavanja in začela so se odpirati prej nepoznana vprašanja profesionalne etike, povezana s standardizacijo, z obsegom raziskav in ohranjanjem najdišč, s financiranjem itd. Pri že raziskanih najdiščih pa so se odprla vprašanja oskrbe in trženja, odločanja o prostorskih rešitvah in varnosti ter upravljanju z njimi.<sup>6</sup> To področje je v Severni Ameriki na začetku pokrivala neke vrste arheologija za javnost, ki je v korist stroke skušala delovati neodvisno od političnih pritiskov in vplivov kapitala.

Vendar se je arheologija za javnost v devetdesetih letih prejšnjega stoletja odtrgala od začetnega izhodišča in se pod zunanjimi in notranjimi pritiski razvila v povsem samostojno vejo arheologije. Njene poglavitne naloge so se preusmerile prvenstveno v delovanje z javnostjo, ki je v moderni družbi zavzela povsem novo vlogo. Sodobne demokratične družbe temeljijo na aktivni udeležbi državljanov, ki se, v nasprotju s pasivno in poslušno javnostjo brez mnenja, izrekajo o političnih odločitvah države in bdijo nad delovanjem državnih ustanov. Javnost in javno je kot kontrast privatnemu poznano že od rimske dobe in je globoko usidrano v evropskem pravnem redu. Javno je od časov oblikovanja moderne države v naši zavesti izenačeno z državnim ter državnimi, t.j. javnimi ustanovami in javnimi interesi. Toda pomen javnega je drugačen v povezavi z neko določeno skupino prebivalstva, kar je že odraz miselnosti razsvetljenstva in kar v skladu z razvojem moderne družbe doreče Habermas (Habermas 1989). Njegova javnost se nanaša na koncept strukturirane, kritične in demokratične javnosti moderne dobe, ki

4 Nič drugačna seveda ni slovenska arheološka znanstvena srenja. Pričujoči članek je uredništvo Arheološkega vestnika zavrnilo z utemeljitvijo, da tema 'ni zanimiva za mednarodno javnost'.

5 Leta 1999 je v Angliji izšla prva številka *Journal of Public Archaeology*: internetna stran *Public Archaeology* je dosegljiva na [http://www.saaa.org/Public/for\\_Archaeologists/outreach\\_PAs.html](http://www.saaa.org/Public/for_Archaeologists/outreach_PAs.html).

6 Izraz *Public archaeology* se je prvič pojavil že leta 1972 z istoimensko publikacijo, vendar še ne v rabi, ki jo ima termin danes. Skoval ga je McGimsey, ki je tovrstno prakso navezoval na severnoameriško gibanje CRM (*Cultural Resource Management*) kot nasproten pol akademski arheologiji in njeni usmeritvi v širša, teoretična področja. Izraz se je nanašal na tiste arheološke raziskave, ki so bile običajno podprte moralno, s prostovoljnimi delom in/ali denarjem s strani javnosti (Merriman 2002, 542).

se izoblikuje z razvojem sodobnih komunikacij in medijev, revij in literature. Poudarek percepcije javnosti je na demokratičnosti kritičnega dela javnosti, ki je zunaj in ločena od tega, kar se pojmuje kot državno in javno.

Tako npr. v primeru arheologije zastopajo državo raziskovalne, izobraževalne, muzejske in spomeniškovarstvene ustanove, za katere se avtomatično suponira, da delujejo v interesu široke javnosti, t.j. ljudstva (Merriman 2004, 2; Plestenjak 2005, 7). Toda zaradi pojava močno strukturirane javnosti sodobne družbe postajajo državne ustanove čedalje bolj nemočne za zahteve določenih družbenih skupin, npr. etničnih, kulturnih in drugih manjšin. Če se procesom državnosti pridruži še močan koncept centralizma, potem se kot po pravilu kmalu izkaže, da so te "nezastopane" javnosti običajno majhne, regionalne ali lokalne skupnosti ali skupine prebivalstva, ki jih združujejo skupni interesi, in zaradi česar močno odstopajo od povprečne "molčeče" javnosti.

Tako pridemo do splošno znane ugotovitve, da se državne institucije z okostenelim, centraliziranim državnim aparatom niso sposobne prilagajati različnim zahtevam demokratične družbe, kar vodi v dihotomijo javnih interesov. Horkheimer in Adorno sta predstavila sodobno družbo kot aktivno in multivalentno silo. Za modele nedemokratičnih družb je tipična predstava javnosti kot brezoblične, nezainteresirane mase, o kateri dosledno odloča politično vnaprej določena elita s statično naravnanimi ustanovami. Poseben primer predstavljajo tranzicijske družbe, ki so inherentno konfliktno in nepredvidljive in se šele razvijajo v smer demokratičnosti. Tako družbo sestavljajo številne etnične, stanovsko, izobrazbeno in/ali religijsko povsem različne in neredko med seboj konfliktno družbene skupine. Tem stalno spreminjajočim družbenim silam po svoji naravi ne morejo ustreči statične, vase zazrte državne institucije, ki so neredko konceptualno in organizacijsko naravnane še v procese legitimacije preživetih državnih tvorb in ki so bile kasneje le s posameznimi lepotnimi popravki preusmerjene v rituale državnosti (totalitarnih) sistemov dvajsetega stoletja (Sloterdijk 1993).

Stopnja demokratičnosti neke družbe dobro odraža odnos, ki ga kaže znanost v komunikaciji z javnostjo. V primerih, ko znanstveniki nastopajo do javnosti z avtoritativnega stališča, govorimo o deficitarnem komunikativnem modelu. Za tak odnos je značilno, da znanstvenik nastopa proti javnosti patronatsko. Prevzema vlogo usposobljene,

uradne osebe, ki ima pravico sprejemati odločitve v imenu nekega ljudstva. Za model je značilno, da je močno poudarjena vloga edukativnih procesov, kajti javnost je 'deficitarna' v svojem znanju in jo je treba podučiti in usposobiti, da bo razumela in podpirala (ortodoksna) prizadevanja znanstvenikov. Alternativni pogledi niso dobrodošli, vloga vključevanja javnosti pa je omejena na pomožna opravila. Ko nastanejo med javnostjo in znanstveno srenjo zaznavnejša trenja, običajno vznikne splošno mnenje, da je potrebno posvečati več pozornosti komunikaciji, kjer bodo znanstveniki bolj jasno sporočali javnosti svoja stališča (Merriman 2004, 7).

Drugi, alternativni model, ki ga vzpostavlja znanstvena sredina z javnostjo, je multiperspektivni komunikativni model, ki temelji na spoznanjih modernih antropoloških znanosti, da je percepcija (preteklosti) v vsakem primeru osebna kreacija. Odločilnega pomena so znanja in izkušnje, ki jih oseba že poseduje, in si bo ne glede na prizadevanja znanstvenikov ustvarila svojo lastno podobo (Merriman 2004, 7). Zato je treba več pozornosti posvečati aktivni udeležbi in posredovanju znanstvenih informacij v formatiranih sklopih na integralen, kontekstualen način (Alexander 1996, 85; Maroevič 2001).

Multiperspektivni model je nedvomno način delovanja z javnostjo, pri katerem je potrebna visoka stopnja demokracije in profesionalne etike, saj se odkloni od znanstvenih spoznanj lahko zgodijo dokaj neopazno in se zelo hitro prelevijo v nevarne družbene 'zdrse'.<sup>7</sup>

Oba modela imata slabe in dobre strani, optimalna rešitev leži v komplementarnosti.<sup>8</sup>

V slovenski ustavi, spomeniškovarstveni zakonodaji<sup>9</sup> in doktrini spomeniškovarstvenih služb so izražene pravice in obljube države, državnih ustanov in njihovih uslužbencev ter javnosti do kulturne dediščine. Zakonodaja

<sup>7</sup> S tega vidika je treba tudi razumeti trditev, da je arheologija za javnost v prvi vrsti področje etike.

<sup>8</sup> Isto priporočilo velja tudi na področju muzeologije. Strokovnjaki opozarjajo, da je ob nastajanju modernih ekomuzejev potrebno ohranjati tudi tradicionalne muzeje.

<sup>9</sup> Zakonodaja temelji na Ustavi republike Slovenije (USTAVA 2001), Zakonu o varstvu kulturne dediščine Slovenije (ZVKD, 1999), Evropski konvenciji o varstvu arheološke dediščine in Zakonom o ratifikaciji Evropske konvencije o varstvu arheološke dediščine (ME-KVAD 1999). Dober vpogled nudi magistrsko delo A. Plestenjak, ki je bila kar nekaj let uslužbenka spomeniškovarstvene ustanove in si je s študijem v tujini pridobila relevanten vpogled tudi na tuje sisteme varovanja arheološke dediščine (Plestenjak 2005, 19-27).

določa dolžnosti in pravice države ter njenih zastopnikov za javnost z ozirom na vzdrževanje in ohranjanje kulturne dediščine. Država priznava nenadomestljivo vlogo kulturne dediščine v sodobni družbi, poudarja pomen njenega direktnega vključevanja v okolje in vse segmente življenja, posebej v vzgojo in izobraževanje in kulturo, kakor tudi identitetne procese. Nesporna spoznanja o zgodovinskem, kulturnem in civilizacijskem pomenu vključevanja dediščine v sodobno družbo so vodila tudi oblikovanje temeljnih izhodišč Nacionalnega programa za kulturo RS.<sup>10</sup>

Ta izhodišča so vodila oblikovanje spomeniškovarstvene zakonodaje, ki je obligacija slehernega državljana. Za vsak poseg na območju zaščitenega spomenika ali dediščine je potrebno pridobiti soglasje ustreznega spomeniškega zavoda. V slovenski zakonodaji je kulturna dediščina tretirana kot družbena lastnina, zato mora biti javnosti dostopna, najdbe, odkrite pod zemljo ali v vodi, pa so last države. Najditelj je zakonsko obvezen o odkritju obvestiti pristojne spomeniške službe. Za najdišča, ki so na območju privatnih zemljišč, morajo lastniki poskrbeti za njihovo ohranjanje in zaščito. Vsak poseg na območju spomenika ali dediščine je mogoč šele po opravljenih raziskavah, ki jih je običajno dolžan plačati lastnik. Država nudi v zameno svetovalno službo in le izjemoma je mogoče pridobiti kompenzacijo. V primeru, da stroški raziskav presegajo pričakovan obseg, lahko lastnik zaprosi za nadomestilo iz javnih sredstev.

Zakonodaja vzpodbuja vključevanje javnosti v procese vzdrževanja spomenikov in podpira upoštevanje interesov javnosti pri planski politiki. Za prekrške v zvezi z namernim uničenjem kulturne dediščine so predvidene finančne ali zaporne kazni. Ustava RS določa vlogo državnih ustanov pri zagotavljanju dostopnosti in širjenju sadov kulturne dediščine s ciljem zagotavljanja uravnovešenega razvoja družbe, z aktivno vlogo državnih in z odgovornostjo lokalnih skupnosti zagotavlja ohranjanje kulturne (in naravne) dediščine.<sup>11</sup>

Spomeniškovarstvene in muzejske ustanove na državni ravni so dolžne tudi po mednarodnih konvencijah, npr. pogodba iz La Valette, zagotavljati svojo vzgojno in izobraževalno vlogo v javnosti.<sup>12</sup> Govori o vključevanju spoznanj v edukativne procese, o dostopnosti gradiva

10 V pripravi.

11 5. in 73. člen Ustave RS.

12 Člen 9 mednarodne konvencije sklenjene v La Valetti, COE 1992.

in najdišč ter o njihovi promociji s pomočjo razstav in objav. Spomeniškovarstvene ustanove so dolžne zagotavljati brezplačne razlage, nuditi svetovalno službo in strokovne nasvete lastnikom, dolžne so popularizirati in varovati spomenike kulturne dediščine, medtem ko skrbijo muzeji za komuniciranje vsebin premične dediščine.<sup>13</sup> Uslužbenci so dolžni sodelovati z javnostjo in s privatnimi zbiratelji pri pripravi razstav in drugih kulturnih prireditvev. Po konvenciji iz La Valette je država dolžna zagotavljati dostopnost arheoloških najdišč in vzpodbujati njihovo muzealizacijo, ki naj omogoči uspešno komunikacijo z javnostjo. Vsi programi, dejavnosti in projekti, ki se nanašajo na kulturne spomenike, so pod državno ingerenco ministrstva za kulturo RS.

Razkorak med državnim in javnim je v primeru slovenske zakonodaje zelo jasen (Plestenjak 2005, 22). Kulturna dediščina ima v zakonskem tolmačenju edukativni in identitetni pomen; je javno dobro in v interesu javnosti, torej države. Dostopnost je zagotovljena, vendar s tem ni mišljena dostopnost vsakomur (!), temveč predvsem tistim, ki reprezentirajo državo, t.j. državnim uslužbencem.

V resnici gre torej za restriktiven pristop in ne za resnično vsem dostopno javno dobro. Širša, laična javnost je v odnosu do zakonodaje v vlogi možnega uničevalca in zato mora biti 'vzgojena' in 'usposobljena', da bi lahko služila javnim interesom; torej državi. Vključevanje javnosti je omejeno na podporo, ki so jo dolžni nuditi državi v službi za javno dobro. Drugačne vrste vključevanja javnosti niso izrecno predvidene (Plestenjak 2005, 22).

Načela slovenske davčne politike ne poznajo nobenih olajšav za lastnike zemljišč, na katerih ležijo arheološka najdišča. Lastniki so dolžni investirati v spomeniškovarstvene posege. Na drugi strani pa so uslužbenci kulturnih ustanov dolžni skrbeti za izobraževanje in seznanjanje javnosti s kulturnimi vsebinami in novimi spoznanji, da bi bila dosežena podpora in razumevanje vzdrževanj in raziskovanj kulturne dediščine.

Slovenska zakonodaja in spomeniškovarstvena doktrina odražata avtoritativen odnos države do javnosti; državni uslužbenci so do davkoplačevalcev v nadrejenem po-

13 Zakonodaja implicira tradicionalen model muzejske ustanove, h katerim lahko brez vsakršne izjeme prištevamo slovenske muzeje. Iz zakonodaje je implicitno razvidna prezrta vloga muzejev pri interpretaciji dediščine, kar je v sodobnem muzeju predpogoj uspešne komunikacije z okoljem in zagotavlja ohranjanje kulturne dediščine v kontekstih sodobnega življenja.

ložaju, v njihovem imenu določajo načine in sredstva ohranjanja kulturne dediščine (Plestenjak 2005, 23). Zakonska regulativa pa je oprta na znanstvene ekspertize (Jessop 2001).

Med delovanjem državnih ustanov, njihovim načinom raziskovanja in prezentiranja spomenikov ter interesi različnih (lokalnih) javnosti prihaja do čedalje opaznejšega razhajanja. Z restriktivno zakonodajo, ki temelji na principu ekskluzije (lokalne) javnosti, se nezadovoljstvo posameznih lokalnih skupnosti stopnjuje, kar se posredno odraža v družbi kot skrajna oblika odtujenosti (lastne) kulturne dediščine in se slejkoprej manifestira v njenem nezadržnem uničevanju (Merriman 2002; Merriman 2004).<sup>14</sup>

Avtoritativnemu modelu zakonodaje in doktrini varovanja kulturne dediščine, ki temelji na deficitarnem modelu komunikacije z javnostjo, konceptualno ustrezajo tradicionalni modeli muzejev; za vse troje velja skupno izhodišče: javnost je tretirana kot pasivni prejemnik informacij, medtem ko so državni uslužbenci v vlogi podaljšane roke države, ki javnost izobražujejo in razsvetljujejo (Mensch 2005; Plestenjak 2005, 23). Slovenski primer v marsičem potrjuje splošno ugotovitev, da odtujeno doživljanje preteklosti in kulturne dediščine vodi k uničevanju.

Zanimivo je, da v arheološki stroki na splošno prevladuje mnenje, da z avtoritativnim pristopom in deficitarnim modelom ni nič narobe in je le potrebno javnost dovolj hitro in dobro seznanjati z rezultati arheoloških raziskav (Plestenjak 2005, 23), kar je v nasprotju z doktrino arheologije za javnost in spoznanji moderne muzeologije.<sup>15</sup>

14 Za rabo termina inkluzija in ekskluzija sem se odločila zaradi pomenke neenakovrednosti slovenskega izraza vključevanje javnosti v muzejska ali arheološka dela. V slovenski muzejski praksi izraz vključevanje pomeni dosledno sodelovanje javnosti npr. pri fizični postavitvi razstav ali izposoji gradiva iz zasebnih zbirk in včasih tudi vključevanje upokojencev v manj odgovorne muzejske službe, npr. vodstva po večjih razstavah. Zelo podobno je izraz rabljen tudi pri arheoloških delih, kjer je javnost vključena skoraj dosledno zgolj kot pasivna publika organiziranih strokovnih ogledov ali za lokalno javnost prirejenih manjših razstav gradiva npr. ob izkopavanjih nekega bližnjega najdišča. Na Zahodu pomeni inkluzija v obeh praksah integriranje javnosti v procese raziskovanja, dokumentiranja, komuniciranja in varovanja dediščine. To pomeni aktivno vključevanje javnosti v vse faze dela, vključno z interpretacijo gradiva. Pri slednjem je seveda mišljena sekundarna interpretacija ali umeščanje gradiva v kulturne kontekste okolja in nikakor ne interpretacija arheoloških plasti ali celot.

15 Vendar stališče arheološke stroke, da ni z avtoritativnim načelom

Toda že kratek ekskurz v teoretično arheologijo kaže, da se tudi sodobna arheološka znanost zaveda nemoči znanstvenega diskurza in se zato odpira na polja interdisciplinarnosti in hermenevtike (Hodder 2002; Johnsen, Olsen 1992).

Slikoviteje rečeno, arheologija kot čista znanost nima primernih 'orodij', s katerimi bi lahko zadostila potrebam javnosti.<sup>16</sup> Želje in potrebe javnosti zato ostajajo iz objektivnih razlogov izven dosega znanstvenih prizadevanj.

Prav tako je tudi res, da arheologi svojo publiko, t.j. uporabnike, slabo poznajo (Merriman 2002). Ni jasno, katere posamezne skupine jo sestavljajo in kateri (alternativni) aspekti na preteklost prevladujejo pri posameznih segmentih javnosti.

Nedavno opravljena raziskava v Sloveniji, ki se nanaša na komunikacijo arheologov z javnostjo, je Merrimano-vo ugotovitev domala v celoti potrdila (Plestenjak 2005, 37). Če na kratko povzamemo rezultate raziskave, lahko rečemo, da je v slovenski družbi premalo zavedanja, kako velike so potrebe in dobrobiti vključevanja javnosti v skrb za kulturno dediščino. Arheologi se na splošno zavedajo svoje odgovornosti do publike, vendar iz različnih razlogov ne polagajo veliko pozornosti tej dejavnosti in ne komunicirajo z okoljem v zadostni meri. Strokovnjaki vidijo rešitev v boljšem izobraževanju ljudi, kar skupaj z obveščanjem prepuščajo masovnim medijem.<sup>17</sup>

Drugi pomembni vidik komunikacije z javnostjo se nanaša na zavedanje, da so alternativni pogledi na preteklost zelo močni celo med izobraženci in z vidika publike ne manj pomembni (vredni) od znanstvenih razlag. Na splošno je med arheologi premalo zavedanja, da so povezave

varovanja kulturne dediščine nič narobe, ne odstopa od splošnega mnenja strokovnjakov iz tradicionalnih muzejev, kjer je delovanje usmerjeno v zbirko in predmet. Iz muzeološke prakse je znano, da imajo konceptualne in strukturno-organizacijske spremembe, ki sledijo sodobnim muzeološkim spoznanjem, največ nasprotnikov znotraj muzejev samih, kot je zagotovil P. Mensch na srečanju v Zrečah oktobra 2007.

16 Znanost odreja delovanje na zamejenem področju, usmerjen, analitični pristop, določeno metodologijo, razvito terminologijo in preverljivost rezultatov. Znanstveno raziskovanje materialne kulture onemogoča njeno razumevanje v strukturalističnem kontekstu širšega antropološkega diskurza (Thomas 1996).

17 Zanimivo je, da avtorica s tem misli na tisk, TV in ostale sodobne medije, medtem ko muzejev ne postavlja v direktno zvezo s procesi komunikacije v javnosti, čeprav po definiciji muzeji sodijo k masovnim medijem.

med doživljanjem sedanjosti in preteklosti presodnega pomena; način razumevanja preteklosti je v veliki meri določen z vsebinami in okoliščinami, vzetimi iz vsakdanjega življenja, pri tem služijo dogodki iz preteklosti mnogokrat kot merilo sedanjih dogajanj. Človeška narava je veliko bolj naklonjena spektakularnim interpretacijam, ki burijo čute in imaginacijo. Arheologi pa se kot po pravilu omejujejo na podajanje golih informacij, na splošne, resnici na ljubo – zelo dolgočasne, dekontekstualizirane podatke, ki jih brez kulturnih umestitev publika ne more ponotranjiti (Maroević 1993).

Zanesljivi rezultati raziskave A. Plestenjak o načinu poročanja o arheoloških odkritjih v slovenski javnosti in o komuniciranih sporočilih v tiskanih medijih so pokazale, da se objave nanašajo v prvi vrsti na informacije o novo odkritih najdiščih in posameznih, zelo zanimivih najdbah ter raznih dogodkih v zvezi z njimi (Plestenjak 2005, 50). V javnosti je moč opaziti naraščanje zanimanja za objave, kar ima pozitiven učinek in zvišuje splošno poznavanje arheologije in dviguje zavest o pomenu arheoloških raziskav. Toda na splošno je kvaliteta informacij nizka, zvišuje pa se predvsem njihovo število. Tudi za slovenske razmere lahko potrdimo veljavna dejstva, da med arheologi ni jasnega razumevanja, zakaj je potrebna stalna in kvalitetna komunikacija z javnostjo. Tudi kadar prihaja do komunikacije, običajno posredujejo neinterpretirane, surove podatke, nepovezane podatke o posameznih najdbah ali podrobnosti o najdiščih, kar v svetu informacijske znanosti nima vrednosti prave (kulturne) informacije. Taka okleščena informacija med uporabniki ne povečuje zavesti o potrebnosti ohranjanja kulturne dediščine, nasprotno, še nadalje utrjuje elitistični vidik arheološke znanosti in jo dela publiki še bolj nedostopno. Temeljnega pomena pri komunikaciji z javnostjo je zavest o vsebini komuniciranih sporočil in prepoznavanje vzrokov za njihovo posredovanje, kakor tudi ni irelevanten način njihovega posredovanja in oseba, ki to sporočilo posreduje (Plestenjak 2005, 50).

Pri avtoritativnem modelu varovanja se paradoksalnost kaže v stopnjevanju odtujenosti kulturne dediščine v javnosti, v imenu katere se varovanje izvaja, medtem ko med strokovnjaki narašča občutek, da je javnost ignorantska in potencialna uničevalka. Zakonodaja zagotavlja strokovnjakom popolno hegemonijo v procesu raziskovanja, interpretiranja in prezentacije kulturne dediščine (Hodder 1997, 17). Ob predpostavki, da je kulturna dediščina

vir (zgolj) znanstvene informacije, je seveda razumljivo, da ne more biti izročena nikomur drugemu kot v roke ekspertov (Skeates 2000, 109). Vloga javnosti je v takem primeru okrnjena na vlogo davkoplačevalca, občudovalca, ki ugled strokovnjaka spoštuje in šteje njegove razlage za edino veljavne (Merriman 2004, 87).

Kot kaže raziskava, so slovenski arheologi na splošno naklonjeni deficitarnemu modelu. Spremembo odnosa javnosti do arheologije vidijo predvsem v boljši izobrazbi, vendar ne arheologov, temveč publike, kar bi dalekosežno doprineslo stroki večjo politično naklonjenost in finančni suport, obenem pa preprečevalo uničevanje kulturne dediščine (Plestenjak 2005, 51).<sup>18</sup> Slovenci ne poznamo poljudne arheološke revije in tudi poljudnih knjig izide zelo malo. Pri poročanju o arheologiji v javnih občilih je očitna odsotnost interpretacije, kar nekateri povezujejo s pomanjkanjem časa in preozko specializacijo arheološkega izobraževanja (Plestenjak 2005, 52).

Kot posledico tega povezujejo poročanje medijev, ki velikokrat povezujejo arheologijo z visokimi stroški novih gradenj, npr. avtocest (Djurić 2007), kar v javnosti dodatno utrjuje negativno mnenje o arheologih kot zaviralcih družbenega razvoja.

Na eni strani lahko opazimo nenehno naraščanje uničevanja arheološke dediščine, na drugi pa vztrajanje znanstvene samozadostnosti, ki prisega na metodologijo in *tehnikalije* ter *vasezartost* arheološke stroke, ujete v deficitarni model komunikacije. Očitno postaja tudi za slovensko arheologijo vodilo *izkopavajmo danes, preučevali, spoznanja bomo publicirali in komunicirali jutri*, kar vodi v dodatno kolizijo interesov javnosti in stroke (Merriman 2002, 558).<sup>19</sup>

Jedro celotnega problema leži v avtoritativnem odnosu stroke do javnosti. Ne gre namreč za vprašanje dela z javnostjo in zgolj probleme izobraževanja ali usposabljanja, dobre ali boljše in bolj usmerjene komunikacije, temveč predvsem za temeljni odnos do javnosti in to predvsem lokalne. Javnost ima nenadomestljivo vlogo pri ohranjanju

<sup>18</sup> Pri tej raziskavi je zanimivo, da je avtorica naklonjena mnenju, da bi dobra komunikacija lahko rešila slab položaj slovenske arheologije v javnosti.

<sup>19</sup> Fritz in Plog sta pred 30 leti zapisala zelo cinično trditev, ki pa s časom na svoji veljavi le še pridobiva. *We suspect that unless archaeologist find ways of making their research increasingly relevant to the modern world, the modern world will find itself increasingly capable of getting along without archaeologists* (Merriman 2004, 558).

nju kulturne dediščine, vendar mora postati strokovnim delavcem partner v celotnem procesu raziskave, konservacije, interpretacije, vse do trženja in ohranjanja spomenikov kulturne dediščine. Lokalna javnost ima pravico do kulturnega, duhovnega in ekonomskega profita od oskrbovanja nekega spomenika.

Podobno kot veljajo ugotovitve drugod po svetu (MacDonald, Shaw 2004), velja tudi za slovenska arheološko stroko (Plestenjak 2005), da bo morala spremeniti odnos do uporabnikov in prilagoditi izobraževanje arheologov potrebam javnosti.

Kopernikanski preobrat se bo moral zgoditi v stališču stroke do javnosti.

V prihodnje se bo arheološka stroka morala usmeriti tudi v raziskovanje svoje javnosti. Strokovnjaki bodo morali posvečati več pozornosti razumevanju pomena prezentacij arheološkega gradiva in najdišč. V muzeološki govorici so to sporočila, ki jih s komunikacijo kulturno-dediščinskih vsebin širimo v okolju (Maroević 1999). Da se bo spremenil odnos javnosti do stroke in predvsem do spomenikov arheološke dediščine, se bodo morale komunikacije usmeriti v kvaliteto sporočila.

V raziskavah, ki jih je opravila Plestenjakova v slovenski javnosti, je bilo eksplicitno pokazano na pomen interpretacije (Plestenjak 2005, 60). Izkušnje kažejo, da slovenski arheologi ne razlikujejo med primarno in sekundarno interpretacijo (Thomas 1996).<sup>20</sup> Prva se nanaša na arheološke kontekste, medtem ko se druga nanaša na diseminacijo vsebin arheološke dediščine in integriranje njihovih sporočil v kulturne diskurze sodobne družbe. Sekundarna interpretacija sodi na področje muzealizacije arheološke dediščine, vendar ni temeljna značilnost delovanja tradicionalnega muzeja. Iz temeljnih spoznanj arheologije za javnost izhaja, da se mora komunikacija usmeriti predvsem v lokalno javnost s ciljem vzpostavitve partnerskega sodelovanja. To je postalo v mnogih deželah tudi norma uspešne arheološke raziskave (Merriman 2004, 15).<sup>21</sup>

Visoka stopnja demokratičnosti je na zahodu že pred več kot tremi desetletji pripeljala do podobnih zaostrovanj

20 Zaradi splošnega neločevanja med primarno in sekundarno interpretacijo arheologi v spomeniškovarstvenih službah vztrajno prištevajo pravice do interpretacije izkopanega gradiva in najdišča k avtorskim pravicam izkopavalca.

21 Jane Downes, predstavitev škotskega primera Orkney, Euracademy, Chania 2007. Glej tudi Richards, 2000.

med stališči arheološke znanosti in državnih institucij ter pričakovanji staroselskih lokalnih skupnosti.<sup>22</sup> Zaradi političnih in ekonomskih pritiskov je bila stroka prisiljena v konceptualno spremembo delovanja z javnostjo in prestrukturiranje nekaterih ustanov.

Temu so nedvomno v veliki meri botrovale izkušnje iz ZDA. Na jugozahodu dežele je bilo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja zaradi zanemarjanja vloge lokalnih javnosti izropanih nad 90 % znanih arheoloških najdišč (Jameson 2004, 38). Zakonodaja se je pri varovanju izkazala kot nemočna, ropanja in uničevanja je ustavilo šele budno oko javnosti. Zaradi ignoriranja želja lokalnih skupnosti so mnogim raziskovanjem najdišč, ki so bila za staroselsko ameriško prebivalstvo posebnega pomena, npr. sveti kraji ali celo pokopališča, sledili ostri protesti lokalnega prebivalstva. Posebej odločno so domačini nasprotovali odvažanju človeških ostankov, ki jih Indijanci doživljajo v nasprotju z družbami z močno krščansko tradicijo, kot neločljiv sakrosankten del svoje skupnosti.<sup>23</sup> Ekskluzivističnim principom raziskovanj in avtoritativnim znanstvenim interpretacijam materialne kulture *ex situ*, to je odvažanju arheološkega gradiva v centralne muzejske ustanove ZDA, so sledili ostri protesti. Muzeji, inštituti in univerze so bile zaradi silovitih pritiskov javnosti primorane gradivo vrniti matičnim skupnostim. Začeli so se procesi repatriacije dediščine in ustanavljanja lokalnih dediščinskih centrov, kar je temeljilo večidel na prostovoljnem delu okoliškega prebivalstva.<sup>24</sup> V primerih, kjer tega ni bilo več mogoče storiti, so začeli člani domorodne, staroselske skupnosti zaposlovati v centralnih kulturnih ustanovah. Ta praksa se je uveljavila tudi v Avstraliji (Byrne 2004). Sledilo je postopno uvajanje partnerskega sodelovanja z lokalnimi skupnostmi v celotnem procesu raziskav, ki so vodile, kjer je le bilo mogoče, v *in situ* prezentacije, ki so temeljile na multipli interpretaciji ostankov in najdišč (Jameson 2004, 38).

Raziskovalni projekti so začeli vključevati usposabljanje lokalnih skupnosti za vzdrževanje spomenikov in najdb.

22 Procesualna arheologija je tedaj dosegla svoj največji razcvet. Ne pozabimo, da je to arheologija, ki teži k absolutni objektivnosti in k generalizaciji. S tem je bil dosežen tudi največji razkorak med pričakovanji domorodnih skupnosti po interpretaciji arheoloških spomenikov v kontekstih lokalne dediščine.

23 Ameriška javnost se velikokrat sklicuje na Jeffersonovo reklo, da *zemlja pripada živečim generacijam* (Alexander 1996, 15).

24 Repatriacijski akt, ki se nanaša na kulturno dediščino staroselskih indijanskih plemen v ZDA je izšel 1990 kot *The Nativ American Graves Protection and Repatriation Act*.

Toda tudi obraten proces med znanstveniki ni neznan. Iz želje po enakovredni komunikaciji v skupnosti in da bi bila omogočena totalna vključitev v kulturni milje, katerega integralni del predstavlja arheološka dediščina, so nekateri raziskovalci vstopili v staroselske klane kot njihovi enakopravni člani.<sup>25</sup> Pristopi so se kmalu izkazali kot ključni za varovanje in ohranjanje spomenikov arheološke dediščine. Arizona je med prvimi poskusila vzpostaviti nadzor nad arheološkimi najdišči s pomočjo stalnega nadzora, ki ga opravljajo člani lokalnih in staroselskih skupnosti.

Anglija je že pred več kot desetletjem začela vpeljivati nadzore okoliškega prostora s pomočjo lokalnega prebivalstva, ki so ga predhodno usposobile arheološke ustanove, npr. v času raziskav bližnjih najdišč.<sup>26</sup> Z nadzori gradbišč ali kmetijskih površin je bilo s pomočjo lokalnega prebivalstva prepoznano veliko število novih najdišč in predvsem, bile so pravi čas odkrite in strokovnim službam sporočene poškodbe ob zemeljskih delih ali nedovoljeni posegi ali ropanja nekega najdišča (Parker Pearson, Ramilisonina 2004).

Angleška arheologija je z vključevanjem iskalcev zakladov z detektorji kovin med arheološke raziskave in v lokalna društva uspela najti kompromis (Bland, 2004).

Dejstvo je, da so se namerna in nenamerna uničevanja opazno zmanjšala, kjer so domačini prepoznali (direktne ali indirektno tržne) vrednosti od varovanja lastne kulturne dediščine, ki jo vključujejo v integralno podobo svojega kraja. Pri tem je presodnega pomena vključevanje lokalnega prebivalstva v interpretacijo spomenikov, ki na simbolični ravni omogoči vrnitev preteklosti tistim, ki jim pripada.

Pod zunanjimi pritiski so se zgodile spremembe zahodne arheološke doktrine, kar je močno vplivalo tudi na preobrat v teoretični arheologiji. Procesualna arheologija se je od objektivizacijske in generalizajoče 'paradigme' premaknila na polje postprocesualne arheologije in drugih vej, ki se opirajo na spoznanja filozofije in družboslovnih

25 Znameniti oksfordski arheolog Ch. Chippindale, specialist za paleolitsko umetnost, je v želji razumevanja in interpretacije avstralskih domorodskih slikarjev na skale, bil z iniciacijo sprejet v enega takšnih rodovnih klanov.

26 Npr. model uspešnega vključevanja je že omenjeni arheološki park Orkney na Škotskem (J. Downes, predstavljeno na Euracademy 2007, kot primer uspešnega vključevanja arheološke dediščine v razvojni model podeželja, Kreta, Chania 2007).

ved. Veliko pozornosti posvečajo vprašanju objektivnosti spoznanja in prevzemajo spoznanja fenomenologov, ki zagovarjajo nujnost multipluralne interpretacije (Johnsen, Olsen 1992; Merriman, 2002; Trigger 2006).

Kot odgovor na desetletja trajajoče konflikte z javnostjo in javne polemike o dolžnostih arheološke znanosti do lokalnih javnosti in družbe nasploh je bila na novo strukturirana arheološka etika. Slednja se je morala izreči tudi zaradi pojava privatnih arheoloških podjetij, ki so se nenadoma znašla v paradoksalnem položaju do naročnika. Arheolog, ki je kot strokovnjak dolžan arheološko najdišče po najboljših močeh ohranjati in zaščititi, se znajde v vlogi izvajalca naročnikovih del, katerega interes je čimprejšnja sprostitev raziskanega prostora; od slednjega je finančno odvisen, kar vodi v konfliktnost interesov, ki jih še povečuje upoštevanje interesov lokalnih skupnosti (Zimmerman, Vitelli, Hollowell-Zimmer 2003).

Arheološka etika je v sedemdesetih nagovarjala predvsem arheologovo dolžnost do dokumentarnega zapisa in odrejala strokovni odnos do najdbe in najdišča. V devetdesetih je zaradi močno spremenjenih družbenih razmer dodala pomembna poglavja, ki govorijo o dostopnosti izkopavalnih podatkov za rabo vseh raziskovalcev in eksplicitno izpostavila dolžnost, ki jo ima arheologija do družbe (Hollowell 2006). Teme o odgovornosti arheološke vede do javnosti so bile glavne in redne teme svetovnih arheoloških kongresov od 1986 leta naprej.

Med zunanjimi dejavniki, ki so odločilno vplivali na spremembe v odnosu arheološke stroke do javnosti, je treba omeniti naraščanje zabaviščne industrije in kulturnega turizma, kjer so muzeji prevzeli pomembno vlogo. Dediščina je nenadoma postala tržno zanimiva in eden glavnih produktov za mnoga gospodarsko nerazvita področja. To je bil pogosto vzrok za ostre proteste lokalne javnosti proti arheološkim raziskavam, katerih glavni rezultat so bile ekskluzivistične znanstvene objave in interpretacije ostankov in s tem v zvezi skoraj po pravilu prezentacija gradiva *ex situ*.<sup>27</sup>

Protesti javnosti proti ustaljeni arheološki doktrini, ki se karikirano glasi, *izkopavajmo danes, objavili in prezentirali bomo jutri*, so prinesli vidne spremembe v

27 Z izrazom *ex situ* je mišljeno odnašanje arheoloških najdb v centralne ustanove, ki obravnavajo gradivo v sklopu generalnih obravnav, brez posebnega ozira na lokalne kulturne kontekste in želje ali potrebe okoliškega prebivalstva.

raziskovalno politiko. V Severni Ameriki so raziskave številnih (manjših) najdišč stekle zaradi interesa okoliškega prebivalstva. Najdišča v akademskem smislu morda niti niso bila zelo pomembna, toda imela so veliko simbolno ali zgodovinsko vlogo za lokalno prebivalstvo. Postalo je nekaj običajnega, da raziskave potekajo s prostovoljnim delom neprofesionalcev in finančnim suportom določenih skupnosti, npr. etničnih, verskih ali lokalnih skupnosti ali skavtov itd., ki so dobili enakovredno mesto v poizkopalnih procesih obdelave in študija gradiva.

Podpora javnosti je postala pomemben faktor, ki v zahodnih družbah nemalokrat odloča o ohranitvi neke kulturne ustanove ali delovnega mesta. Politično gibanje v smer družbe kot skupnosti aktivnih državljanov, ki se prostovoljno odločajo za raznovrstne ponudbe, je močno vplivalo na spremembo stališč uradne arheologije v prid javnosti in v odmik od principov elitizma (Merriman, 2004, 4).<sup>28</sup>

Muzealizacija spomenikov mora temeljiti na spoznanju, da ima dediščina za različne ljudi različen pomen, ki je v posameznih primerih lahko celo kontradiktoren. Naloga strokovnjakov, arheologov in muzealcev, je, da najdejo skupne točke v prezentaciji in muzealizaciji nekega spomenika. Pri prezentaciji arheoloških najdišč in materialne kulture so tako obveljali principi komunikacije nekega spomenika znotraj kulturnega konteksta, ki jih je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja promovirala nova muzeologija na čele z ekomuzeji (Šola 2003). Dobra komunikacija arheološkega najdišča temelji na konceptih lokalne kulturne tradicije, na kontekstualnih idejah in ne več na predmetu (najdbi) ali najdišču samem (Merriman 2004, 547; Šola 2003, 200). Komunikacija je zelo kompleksen proces, ki mora, zato da bi bila lahko v nekem okolju uspešna, temeljiti na multi interpretaciji in interakciji z obiskovalcem. Tudi za arheološko gradivo velja, da šele način razstavljanja (t.j. interpretacija) omogoči razkrivanje značaja predmeta. Zgolj dokumentarno nizanje predmetov z ozirom na arheološke celote, glede na material ali primarno funkcijo predmeta pomeni zgolj evidenco oddaljenih in za vedno izgubljenih kultur (Newhouse 2005, 108).

Za prezentacije spomenikov, ki temeljijo na linearni predstavitvi, je velika nevarnost, da delujejo prisilno, avtoritarno, kot zapovedana 'marš' ruta (tudi v smislu načina razmišljanja). Znano je, da obiskovalci kljub

28 Elitizem v smislu znanstvene elite.

oznakam izbirajo smer ogleda na najdišču po svoje in na podoben način si po svoje razlagajo tudi predstavljene vsebine. Zato morajo biti vsi teksti in prikazi celote zase, nekakšne zgodbe, ki na nezahteven in igriv način ter upoštevajoč multiplo inteligenco obiskovalca vzpostavljajo asociativne povezave s današnjim časom in kulturo (Merriman 2002, 548).

Na tem segmentu je posebej učinkovita pri nas le malo razvita eksperimentalna arheologija, ki temelji na spoznanjih, pridobljenih z arheološko raziskovalno metodo in jih s pomočjo aktivne udeležbe javnosti prenaša zelo uspešno v sedanji čas. Upoštevajoč potrebe javnosti z lahkoto vzpodbudijo kreativne procese, pri katerih na obiskovalčevem že osvojenem znanju s pomočjo empatične interpretacije vzpodbudijo individualne podobe preteklosti ter globinsko doživljanje časa in prostora.

Zavedajoč se temeljnih potreb sodobne družbe arheologija za javnost lahko uspešno konkurira sodobnim množičnim medijem (Sloterdijk 1993; Delibašić, Hadžikadunović 2006). Zahodna civilizacija s poplavo virtualnih informacij, ki ne temeljijo na realnem doživetju, temveč na sliki in virtualnem dogodku, je močno okrnjena na doživljajskem področju. To vodi v prevlado t. im. izkušnje *simulakra*, t.j. izkušnje sveta zgrajene na bežni, zgolj površinski virtualni podobi (Thomas 2000, 16).<sup>29</sup> Današnja družba je opeharjena za globinska doživetja, ki omogočajo doživljanje sveta kot logično vzročno-posledično celoto. Sodobnega obiskovalca vodi želja po avtentičnosti, hrepenenje po realni izkušnji in dotiku ter globinskem spoznanju realnega sveta.

Kot najuspešnejše so se doslej izkazale tiste muzealizacije arheoloških spomenikov, ki so uspele zaobjeti celoto, četudi na preprost, celo poceni način. Fragmentarizacija je velika ovira pri doživljanju spomenika in predstavlja nepremostljivo bariero pri vklapljanju kulturne dediščine iz preteklih obdobj v enoten in sodoben življenjski princip. Preprečuje, da bi se preoblikoval v pomemben del uporabnikovega pogleda na svet, *Weltanschauung*. Prav to pa je cilj vsake dobre muzealizacije (Šola 2003).

Raba modelov, risarskih ali 3D rekonstrukcij, dioram ali živih interpretov v historičnih kostumih močno pospeši

29 Izraz *simulacra experience* je prvi uporabil Jean Baudrillard. Izraz *simulacra* je v angleščini rabljeno v pomenu zavajajočega substituta, pomeni tudi podoba, slika nečesa, kot nasprotje doživetemu; izhaja iz latinske besede *simulacrum* (pl. *simulacra*) in pomeni sliko ali kip, pa tudi podobo v sanjah, torej nekaj zavajajočega.

procesu muzealizacije nekega spomenika. V primerih, ko gre za upravičene bojazni, da bi muzealizacija lahko močno škodila spomeniku ali dediščinskemu predmetu, je virtualna predstavitev izjemno primerna rešitev, ki ponuja neizmerne možnosti rekonstrukcij na podlagi za najdišče povsem neškodljivih multiplih interpretacij. Take rekonstrukcije lahko pokažejo tudi na nesmiselnost nekaterih rešitev ali interpretacij. Zagotavljajo takorekoč neomejen časovni in geografski dostop do najdišča. Nimatejo pa tiste pričevalnosti, kot jo ima avtentični objekt. So odlično edukativno pomagalo in priljubljena vaba za turiste, običajno pa ne služijo isti publiki kot prezentacije avtentičnega najdišča in so za vzpostavljanje vitalnih vezi spomenika z lokalnim okoljem manjšega pomena.

Pri prezentaciji spomenikov velja enako kot v muzeju: znanstveni podatek še ni informacija in informacija še ni interpretacija. Interpretacija mora sloneti na preverjenih, splošno veljavnih informacijah.<sup>30</sup> Interpretacija tudi ni instrukcija, temveč je provokacija v smislu vzpodbujanja imaginacije in entuziazma, ki naj v obiskovalcu vzpodbudi procese kritične samorefleksije in ustvarjalnosti.

Muzeološki pristop ni nevtralen prenos znanstvenih informacij in ni poenostavljen znanstveni diskurz, temveč mora namenoma odpirati obiskovalčev kritično refleksijo proti že zastarelim ali (trenutno) veljavnim znanstvenim 'paradigmam' (Barrett 2000, 27). Muzeološka teorija posebej poudarja pomen subtilnega navezovanja predstavljenih tem iz kontekstov vsakdanjega življenja (Šola 2003). Iz izkušenj je tudi znano, da klasična izobrazba ni več običajna med obiskovalci arheoloških najdišč. Latinski, grški ali katerikoli drugi strokovni in znanstveni termini vzbujajo v publiki občutek nelagodnosti in vnašajo nepotrebne 'šume' v komunikacijo (Maroević 1993; Delibašić, Hadžikadunović 2006).

Postprocesualna arheologija, upoštevajoč postmodernistična spoznanja, ki razkrivajo pomanjkljivosti in nemoč enotne, metanarativne zgodovine, zavrača linearen, monoliten pristop pri raziskovanju preteklosti in uporabo enotne metodologije (Thomas 2000, 14).<sup>31</sup> Nekoč paradi-

gmatična, unificirana zgodovinska pripoved, ki poudarja nenehen vzpon (zahodne) civilizacije, je lahko le ena izmed mnogih interpretacij preteklosti. Ob njeni strani obstajajo brezštevne zgodbe, ki jih muzeologija označuje kot kolektivni spomin. Arheologija ima tu izjemno prednost, ker materialno kulturo lahko interpretira s stališča 'drugega', v zgodovinski podobi preteklosti prezrtega člana ali neke podcenjene družbene skupine. Arheologija se tako z raziskovanjem konkretnih materialnih ostankov preteklosti spremeni v pomembnega glasnika 'zgodb' z dna družbe in 'zgodb' posameznika. Vendar mora v tem primeru odstopiti od principov procesualne arheologije, ki vnaša v dojetje preteklosti suho objektiviziranje in generaliziranje. Da bi preteklost lahko spregovorila, se mora oprijeti interpretativnih metod in mora iz razlogov politične higiene izhajati iz spoznanj hermenevtike (Thomas 2000). Arheologija je inherentno politična, ker so nedvomno politične narave njene elementarne teme, ki se nanašajo na izvore kultur in ljudstev, na etnična vprašanja in vprašanja rasnosti (Thomas 2000, 14).

Etični imperativ arheološke znanosti po multipluralnosti interpretacije nekega spomenika ali gradiva na principu inkluzije javnosti je več kot utemeljen. Konstruktivistični princip prezentacije temelji na jasnem komuniciranju spomenika z obiskovalcem. Temelji na dobrem poznavanju potreb uporabnikov in rabi kongruentnih sporočil. Vanje gotovo ne sodijo neznane besede. Skušamo jih nadomestiti z izrazoslovjem, vzetim iz vsakdanjega življenja, ki ima moč živega jezika in neopazno navezuje preteklost s sedanostjo. V obiskovalcu budi asociativne vezi, kar vsaj delno omogoča istopomensko rabo simbolične govornice.

Linearne prezentacije, podobne poglavjem v knjigah, so statične in avtoritativne, kar na nezavedni ravni budi odpor v javnosti, posebej lokalni, ker je na tak način na simbolični in faktualni ravni spomenik iztrgan iz lastnega kulturnega miljeja. Mono-linearne prezentacije je moč razumeti kot neke vrste diktature državnih kulturnih ustanov nad lokalnimi skupnostmi, ki se jim je moč izogniti z upoštevanjem želja lokalne javnosti.

Primeri uspešnega delovanja arheologije za javnost se kažejo v procesih usposabljanja in izobraževanja, ki jih arheologi izvajajo za lokalno publiko, v številu njenih vključenih članov v raziskovanja, izkopavanja, arhivira-

30 Definicija znanosti, po Foucaultu *episteme*, je znanost skupek splošno veljavnih trditev, dogovorov, v nekem določenem kulturnem miljenju. V tem kontekstu je razumljiva tudi trditev K. Poppra, da resnice ni mogoče doseči, lahko se ji pa približamo.

31 Jean François Lyotard je s tem izrazom označil družbeni fenomen, ki predstavlja preteklost celotnega človeštva s pomočjo dolgotrajajočega modela, izražena v obliki tekoče zgodbe (Lyotard, 1984).

nje in preučevanje gradiva, interpretiranje in prezentacije najdišč itd.<sup>32</sup> Praviloma je dober rezultat zagotovljen, ko je uspehe sodelovanja moč meriti tudi na ekonomski ravni. Običajno se odlikuje v povečanem zanimanju domačinov in tujcev za obisk kraja (in s tem tudi arheološkega najdišča), kar nosi s seboj povečano povpraševanje za lokalne ali regionalne produkte in storitve.

Interpretacija dediščine je neobhoden proces, če hočemo, da bo spomenik razumljen in sprejet v kontekste sodobnega življenja. Ti procesi morajo vključevati javnost in njene različne vidike, sicer lahko v veliki meri zgrešijo cilj (Merriman 2002, 560).

Kot najbolj obiskani arheološki spomeniki so se pokazali tisti, ki so muzealizirani z mislijo na uporabnike in obiskovalce. Predstavljene so tiste teme, ki so pomembne s stališča lokalne publike in na tak način, da omogočajo večnivojski pristop, privlačen predvsem za skupine in družine z otroki. Med najbolj priljubljene točke sodijo najdišča, ki na poučen in zabaven način omogočijo med obiskovalci družabnost, imajo prostor za počitek in zagotavljajo udeležencem veliko mero varnosti. Veliko pripomorejo pripomočki, ki omogočajo aktivno udeležbo in s tem konstruktivističen pristop k interpretaciji preteklosti, kjer si udeleženec sproti gradi svojo lastno podobo o najdišču in preteklosti.

Interes skupnosti je v arheologiji za javnost izražen pretežno z oskrbo kulturnih virov najdišča ali pokrajine, v skrbi za ohranjanje spomenikov in v preprečevanju plemenjenja ali prepovedani trgovini s predmeti z najdišča. Zaradi različnih kulturno-historičnih ozadij so se gibanja arheologije za javnost v svetu že od vsega začetka med seboj močno razlikovala. Segajo od pomembnega deleža pri odločanju do aktivnega vključevanja javnosti pri raziskavah, do vzdrževanja in varovanja najdišč, do primerov, kjer so te možnosti izražene bolj v obliki po-

32 Število vključenih prostovoljnih sodelavcev ponekod v Arizoni presega 500 domačinov, ki stalno nadzorujejo preko 600 okoliških najdišč. V Leicestershiru se je s sodelovanjem lokalne skupnosti povečalo število znanih arheoloških najdišč kar za šestkrat. Ko je lokalna oblast hotela ukiniti mesto arheologa, so morali odločbo zaradi glasnih protestov domačinov preklicati, kar dokazuje, kako relevantno za lokalno javnost je postalo raziskovanje in varovanje tamkajšnjih arheoloških spomenikov. Neredko se v takih skupnostih zgodi, da protestirajo zaradi zmanjševanja davkoplačevalskega denarja v raziskovalne ali spomeniškovarstvene namene (Merriman, 2002, 551).

tenciala kot resničnega udejstvovanja javnosti.<sup>33</sup> Nekateri menijo, da ima arheologija za javnost odločilno vlogo v vsakem primeru, ko izbruhne 'vojna' za finančna sredstva in za podporo vlade v prid nekega najdišča ali tudi posamezne ustanove.<sup>34</sup>

Javnost je v demokratični družbi postala izjemno močno orožje. Nemoč arheološke stroke, ki ni povezana z javnostjo, je najbolj opazna pri čedalje manj uspešnem varovanju dediščine z zakoni. V zahodnem svetu je paradoks strogih zakonov dobro poznan. Bolj kot so zakoni strogi, večja so uničenja kulturnih spomenikov.

Vsak vidik varovanja je konflikt, ker je konfliktnost inherentno prisotna v dediščini, kar pomeni, da je varovanje nenehno iskanje kompromisa med nujnimi zahtevami spomenika in potrebami ter željami lokalne skupnosti. Spomeniki kulturne dediščine so simbolni in materialni nosilci identitet in vsebin, ki so različno interpretirane in različno razumljene, večkrat v nesoglasju s političnimi elitami in državnimi ustanovami, in kar je najbolj tragično, tudi v nasprotju z najznačilnejšimi potezami sodobne potrošniške družbe. Preseganje konfliktosti sodi v proces vključevanja javnosti v raziskovanje, interpretacijo in muzealizacijo najdišča, kar je neposredno povezano z uspešnim varovanjem spomenika.

Arheologija za javnost prinaša tudi opazne spremembe v stroko samo. Znanstveni vidik vede postaja dostopnejši za širšo javnost, ki zahteva obveščenost in pravico do soodločanja. Znanstveni krogi se zavedajo disonantnosti publike in marsikje so uvedli nove hermenevtske

33 Pred leti sva se s kolegom Borutom Križem udeležila enotedenske eksperimentalne arheologije v švedskem kraju Tranemo, kjer so sodelovali številni domačini in tujci. Dogodek poteka dvakrat letno že desetletje in močno povezuje lokalno prebivalstvo.

Brez podobnih dejavnosti in brez aktivne udeležbe okoliškega prebivalstva si tudi arheoloških raziskav najpomembnejšega najdišča v pokrajini, vikinškega historičnega centra Birke, ne bi bilo mogoče zamisliti. Izkopavanja s številnimi prostovoljci, delovanja muzeja in obmuzejskih dejavnosti, rekonstrukcije zgradb in številne trgovine, potekajo z odločilnim sodelovanjem in pod vodstvom lokalne skupnosti. Historični center in arheološko najdišče prinašata opazen delež zaslužka sicer revni, zamočvirjeni in neatraktivni pokrajini, ki leži južno od Stockholma.

34 To se je jasno pokazalo ob nedavnem primeru arheoloških izkopavanj ob gradnji avtocestnega križa v vasi Mošnje na Gorenjskem. Presenetljivo odkritje rimskodobne arhitekture so na pobudo in javne proteste lokalne skupnosti uspeli ohraniti, čeprav se je kazalo, da gre za finančno in gradbeniško nerešljiv primer.

znanstvene pristope. Etika je postala (zopet) moderna.<sup>35</sup> Identitetni procesi so prestopili meje “znanstvene nevtralnosti”, polje stroke pa je postalo polje nenehnih pogajanj in prilagajanj.

Arheologija za javnost se je v zahodnih deželah razvila v vedo, ki obsega široko področje znanstvenih raziskovanj in arheologijo odpira javnosti. Pojasnjuje vlogo in pomen arheoloških virov v današnji družbi, usklajuje različne ekonomske, kulturne in politične interese in s pomočjo aktivne udeležbe javnosti vključuje (arheološko) dediščino v tokove sodobnega življenja. Množičnost in uspešnost takega delovanja na različnih koncih sveta kaže, da arheologija za javnost prinaša stroki bodočnost, delo za mnoge, predvsem pa zagotavlja kvalitetno ohranjanje arheoloških najdišč in gradiva.

*Preteklost ni monoliten obelisk, ne čaka zgolj kdaj bo odkrita, temveč se skozi čas spreminja*

*Trije poučni primeri*

*Kamniški Mali grad*

“Pod kamniškim Malim gradom so še opazne železne rinke, na katere so Rimljani privezovali ladje. Kamnik je bil tedaj še otok sredi velikega jezera. Čudim se nesposobnosti arheologov, da tega nikakor ne morejo odkriti” je več kot enkrat zapisal lokalni domoljub in velik poznavalec lokalne zgodovine, lastnik znamenite zbirke starin, zdravnik dr. Niko Sadnikar v občinskem glasilu ter tako (nehote) javno diskreditiral dolgoletno požrtvovalno delo arheološke ekipe.

Vodja raziskav Milan Sagadin je znova in znova polemično dokazoval nesmiselnost njegove trditve, t.j. lokalnega izročila. Toda mnenje javnosti se je v Kamniku obrnilo proti arheologom in spomenik kot nekakšen tujek sredi zgodovinskega mestnega jedra že trideset let nezadržno propada.

35 Arheološka etika sedemdesetih let prejšnjega stoletja je izhajala iz ugotovitve, da je predmet arheološke vede raziskovanje kulture preteklih dob in gre pri delu za odkrivanje skupne, splošne kulturne identitete. Izhajali so iz dejstva, da so odkriti predmeti neprecenljive kulturne vrednote, nenadomestljivi in brez cene. Te ugotovitve veljajo še danes, novo pa je poudarjanje, da arheološki arhivi pripadajo javnosti (Zimmerman, Vitelli, Hollowell-Zimmer 2003).

*Ajdna nad Potoki*

*Izkopavanja na poznoantični višinski postojanki Ajdna nad Potoki pod karavanškim Stolom so se začela pred več kot tridesetimi leti. Po presenetljivih arheoloških odkritjih, ki so jih navdušeno spremljali vsi okoliški prebivalci, so arheologi pod vodstvom Andreja Valiča nameravali najdišče preprosto zasuti. Domačini so tako dolgo protestirali in toliko časa javno zahtevali prezentacijo najdišča, da so se raziskave zaključile z obsežnimi in zelo napornimi konzeravcijskimi postopki pod vodstvom Milana Sagadina. Danes je postojanka ena najbolj obiskanih višinskih arheoloških najdišč, kjer se domačini zelo radi zadržijo med planinskimi pohodi po okolici.*

*Čez Most po modrost*

*V letu 2004 sta pod okriljem Lokalne turistične organizacije Sotočje iz Tolmina strnila ideje o trženju krajevne dediščine Tolminski muzej in Turistično društvo (TD) Most na Soči. K sodelovanju so privabili partnerja Natisona Gal iz beneškoslovenskega Špetra in na razpisu Phare uspeli pridobiti finančna sredstva za izvedbo kulturno-zgodovinske poti, ki so jo poimenovali **Čez Most po modrost**.*

*Pri realizaciji projekta so imeli največjo vlogo domačini z Mosta na Soči. Nekateri so projektu nudili pomoč samostojno, organizirano je priskočila na pomoč TD Most na Soči, zadolženo za komunikacijo med sodelujočimi stranmi.*

*Krajani so se odzvali na izziv z entuziazmom, projekt podprli in pomagali na različne načine. Z lastniki parcel je bilo treba skleniti dogovore za postavitev tabel. V zidovih hiš v kraju so izdelali niše oz. vitrinice, ki jih danes krasijo replike izbranih arheoloških predmetov, odkritih na Mostu na Soči. Na levem bregu Idrijce so uredili manjši spominski park, ki zaznamuje območje velike svetolucijske nekropole. Domačini so projekt vzeli za svoj. Z njim so bili seznanjeni že nekaj mesecev pred njegovim pričetkom, ko so v arheološkem muzeju na Mostu na Soči za krajane pripravili večer na to tematiko. Sestanek z vodilnimi in ostalimi sodelujočimi je bil zelo dobro obiskan. Javnost je dobila odgovore na nekatere nejasnosti, predvsem zagotovila, da se bo Most na Soči z izvedbo te poti opazno kulturno obogatil.*

*Tri leta po začetku delovanja je opazno, da pot živi s krajem in krajani. Sodelovanje med partnerji je še vedno živahno, pot je lepo vzdrževana, za kar so zaslužni predvsem lokalno TD in javni delavci občine Tolmin, ki redno čistijo in kosijo poti in najdišča, npr. rimska hiša, prostor okoli apnenice...*

*Iz leta v leto je obiskovalcev več, zanje so organizirana vodstva v več jezikih (slovensko, angleško, italijansko, nemško). Pretežen del obiskovalcev je znanjaželjnih, saj jih privlači že samo ime **Čez Most po modrosti**, ki odraža željo krajanov, da želijo bogato zgodovino kraja kot modrost preteklih dob deliti z drugimi.<sup>36</sup>*

Procesi demokratizacije družbe so močno odvisni od učinkovitega in sprotnega seznanjanja javnosti z raziskavami, kar pomeni na nek način tudi določeno stopnjo kontrole nad znanostjo. Stalno seznanjanje javnosti z rezultati raziskav in obveščanje o novih pogledih omogoča ljudem, da izoblikujejo svoje lastno stališče in pogosto vzpodbudijo diskusije. Odprti forumi nudijo priložnost vsem, da na demokratičen način soočijo stališča. Seveda se mora uradna znanost v ta namen odreči avtoritarnosti, enostranskim interpretacijam in še vedno pri nas zelo običajnemu enoumju.

S stališča konzervatorske stroke je znano, kako težke so odločitve o stopnji in načinu posegov na odkopanem najdišču in kako visoke stroške prinašajo spremembe namembnosti. Restavriranje je še hujši problem, saj ničesar ni moč vrniti v prvotno stanje. Lahko privede do sprememb in končnega izgleda, ki ga nismo načrtovali.

Presoditi moramo, kaj je pomembnejše. Konzervacija prvotnega stanja ali restavracija. Katero stanje naj se restavrira? Izgled nekega spomenika v preteklosti ni sam po sebi evidenten in ne vedno očiten. Največkrat je potrebna interpretacija, kjer vedno znova naletimo na multiplost. Restavracija se vedno znova pokaže že znotraj selekcije kot visoko selektivna. Ambivalenca pa je pri odločanju o videzu nekega spomenika lahko zelo nevarna (Maroevič 1993; McManus 1996; Šola 2003).

Zelo moderno pa je tudi igranje preteklosti, kar je lahko nevarno početje, ker udeleženci mimogrede verjamejo, da je to tudi resnična podoba preteklosti. V taki, prikrojeni preteklosti lahko zares kotijo zmaji prikrojene zgodovine.

<sup>36</sup> Na tem mestu se iskreno zahvaljujem M. Mlinarju, ki mi je ljubeznivo posredoval sestavek o projektu Čez Most po modrosti.

Zelo pomembno je spoznanje, da ponovno ustvarjanje nekdanjega izgleda (re-kreacija) preteklosti ni mogoča, kar je pa sodobnemu 'omnipotentnemu' človeku zelo težko sprejemljivo stališče. Gre za zelo močno in pogosto prisotno deluzijo. Zgodovina je kot vodni tok, ni ga mogoče ponoviti, ne privatizirati. Zelo lahko pa jo je deformirati, čemur se je moč uspešno izogniti z multiplo interpretacijo in principi inkluzije.

V iskanju skupne podobe interpretacij je velika in nezamenljiva vloga arheologije za javnost. Arheologi bi se morali zavedati, da je lahko po-ustvariti materialno plat spomenika, ni pa mogoče ujeti človeške, posebej ne njegovega duhovnega sveta. Sled tega se skriva v okoliškem prebivalstvu, ki živi v istem prostoru, v arheologom tako zelo pomembni pokrajini, kjer je se preteklost vrašča neposredno v sedanost. Izhajati je treba tudi iz spoznanja, da multipli model interpretacije vzpodbuja kreativnost ljudi in povečuje verjetnost, da se bomo približali sicer nikoli dosegljivi nekdanji podobi objekta prezentacije. Takšen pristop v javnosti utrjuje občutek, da kulturna dediščina pripada ljudem in se zanj čutijo odgovorni.

Sekundarna interpretacija (tudi kulturno umeščanje) predmeta, najdišča ali pokrajine ni omejeno na širjenje primarnih strokovnih ali znanstvenih spoznanj na podlagi razstavljanja, predstavljanja in ponazarjanja uporabe le teh publik. Je celostna komunikacija spomenika ali dediščine z okoljem v sodobnem kulturnem diskurzu vsakdanjega življenja na tak način, da vzbuja pozornost in omogoča ter vzpodbuja edinstveno kreativnost na podlagi komuniciranih sporočil.

'Laična' interpretacija se tako ali tako dogaja, ne glede na trmoglavo vztrajanje strokovnjakov pri eni sami razlagi. Veliko bolj stimulatивно in globljega pomena za celo družbo je skupno iskanje interpretacij in strpno sprejemanje tistih, ki odstopajo od historičnega spomina. Živahne diskusije v javnosti povečujejo zanimanje in naklonjenost spomeniku. Ljudski nesmrtni želji po banjanju, veri v pozitivne energije in magične moči pa se nima smisla zoperstavljati. Kot vemo iz muzejske pedagogike, je dvotirnost emocionalnega in intelektualnega procesa pomnjenja uspešnejša in bogati doživljajski svet ljudi. Mnoge ljudi lahko iracionalni, magični aspekt dodatno vzpodbudi za stalno obiskovanje nekega najdišča. Navsezadnje, arheologom bi morali biti ti vidiki v vzpostavljanju osebnega odnosa do nekaterih lokacij še najbolj razumljivi.

Na zahodu se uveljavlja prepričanje, da je sobivanje obeh načinov dela, na eni strani skrb za znanstvene raziskave in verodostojnost virov, na drugi pa posluš za potrebe javnosti in dobro sodelovanje, najboljše jamstvo za ohranjanje dediščine. Bistvenega pomena pri nastajanju arheologije za javnost je vzpostavljanje kvalitetne komunikacije z okoljem. V tem segmentu je presodnega pomena vloga lokalnih in regionalnih muzejev, ki z načinom delovanja v lastnem okolju vzpostavljajo in usmerjajo odnos javnosti do kulturne dediščine.

Ameriške in angleške izkušnje kažejo, da so odprte diskusije, srečanja in festivali mnogo bolj uspešni kot 'suhe znanstvene' prezentacije ali izobraževanja v obliki predavanj. Najuspešnejša oblika sodelovanja z domačini je način, ki omogoča, da sami razvijajo svoja videnja. Arheolog mora vzdrževati balansiranje med vzpodbujanjem in usmerjanjem javnosti in skrbjo za zahteve spomenika. Če je le mogoče, naj to sodelovanje obsega vse stopnje raziskav in obdelovanja ter interpretacije najdb in najdišča. Teoretiki pogosto opozarjajo, da dobijo najdbe ali odkritja pravi pomen šele s živim stiku s prebivalstvom, ki svoje izkušnje povežejo v celostno podobo kraja in časa.

Učenje je konstanten proces, je razvoj in elaboriranje osebnega razumevanja ter organiziranega znanja. Ljudje namreč znanstvena spoznanja hitro presodijo v luči lastnih izkušenj, ki temeljijo na poznavanju okolja, npr. zemlje, vetrov in voda ali živalskega in rastlinskega sveta, da škratov in vil niti ne omenjamo!

Kdorkoli od arheologov je že opravljal terensko topografijo in ob delu povprašal okoliško prebivalstvo o ustnem izročilu, najbrž ve, kako stik z živim ljudskim spominom temeljito spremeni akademska stališča. Na prvem mestu je v takšnem komplementarnem načinu komuniciranja namen, da lokalno prebivalstvo prepozna najdišče in gradivo kot del svoje preteklosti in ga ohranja kot kvaliteto bivanja.

### *Ekonomski vidiki arheologije za javnost*

Stališča arheologije za javnost so preprosta. Skrb in vdrževanje nekega najdišča, objekta ali spomenika se mora 'splacati' v smislu duhovnega, psihološkega in finančne profita. Korist dediščinskega trženja seveda ne temelji na finančnem vidiku, izhajati mora iz vsebinskega profi-

ta. To so koristi, ki jih posredno prejme lokalna ali širša skupnost od ohranjanja spomenika na simbolni ravni. Interpretacija spomenika močno pospeši identitetne procese. Z ohranjanjem neke posebne tehnološke veščine, mitičnega izročila ali kraja z zgodovinskim pomenom daje dediščini presežno vrednost, ki postane v sklopu celostne ponudbe kraja lahko tudi tržno privlačna.

Da bi bil lahko spomenik družbeno umeščen in predvsem sprejet med lokalnim prebivalstvom kot 'donosen', javnost upravičeno pričakuje tudi neko finančno zadoščenje, nek minimalen, toda pozitiven materialni dohodek.

Poenostavljeno povedano, je to vedno rezultat vloženih sredstev (potrebnih za obnovitev, ohranjanje, prezentacijo...), ki se zmanjšujejo s prihodki od obiska in "ob-spomeniških" dejavnosti ter sponzorskih sredstvih. Ko to seštejemo, se mora (dolgoročno) izraziti v pozitivnem prihodku.

Uspeh je nujno potreben že z vidika sponzorjev, ki upravičeno pričakujejo neko posredno ali neposredno finančno korist. Podpora državnih skladov in lokalnih skupnosti nikoli ni zgolj posledica simbolnih vrednosti spomenika (torej arheološke, historične, tehnološke, umetnostne ali katere druge vrednosti), temveč je pogojena in sodvisna od stopnje interpretativne predstavitve spomenika, ki mu da pomen in vlogo znotraj sodobne družbe. S ciljem, da bi dosegli čim širšo podporo, mora biti interpretacija koncipirana večplastno in celostno. Podvržena mora biti kvalitetnemu in kvantitetnemu vidiku in vzporedna z rezultati novih znanstvenih spoznanj.

Predstavljanje neažuriranih, zastarelih spoznanj pomeni delovanje po inerciji in zagotov znak bližajočega se neuspeha (Veverka 2005).<sup>37</sup>

### *Železne zavese v realnem in miselnem svetu*

Na koncu razmišljanja o vlogi javnosti pri arheoloških posegih pa se moramo nujno vprašati, čemu v naših krajih kljub stalnim izkopavanjem gomil, grobišč in tudi cerkva nismo takorekoč nikoli priča glasnim protestom, nasprotovanju lokalnega prebivalstva načinu prezentiranja, kot se to pogosto dogaja v severno ameriški in zahodno evrop-

<sup>37</sup> Avtor je svoje delo predstavil na seminarju v Ljubljani septembra 2005.

ski javnosti. Nedvomno ima pri tem veliko vlogo stopnja demokracije, ki jo neka družba izraža na različne načine, vendar ta vidik skoraj gotovo ni edini in tudi ne ključnega pomena. Če se spomnimo ostrih protestov severnoameriških lokalnih skupnosti v primerih arheoloških raziskav grobišč in odvažanja (telesnih) ostankov prednikov v oddaljena znanstvena središča, potem je jasno, da gre v takih primerih primarno za vprašanja identitete in odnosa lokalne javnosti do kolektivnega spomina. Očitno je, da avstralsko in severnoameriško staroselsko prebivalstvo doživlja mrtve kot pomemben del svoje skupnosti, ne oziraje se na starost odkopanih okostij. Enak odnos se kaže tudi do pokrajine.

V Evropi, posebej v južni in vzhodni, se je v doživljanje preteklosti zarezalo mnogo ločnic. Prvi prelom je posledica prevzemanja krščanskih vrednot v evropski družbi, drugi pomeni širjenje nacionalističnih in totalitarističnih ideologij, vse ostalo pa je ločnice le še poglobilo.

Znano je, da so v evropskem znanstvenem in muzeološkem diskurzu prazgodovinski človeški ostanki pri raziskavah in prezentacijah "manj sakrosanktni" kot tisti iz krščanskih dob.<sup>38</sup> Slednje je treba zasuti nazaj v zemljo, razstavljati z visoko stopnjo dignitete, one 'druge' pa so brez vsakršnega pomisleka predmet najrazličnejših raziskav, razstav, odvozov iz prvotnih mest pokopa, deponiranja, prenašanj in celo zavestnih uničenj.<sup>39</sup>

Med slovanskim "barbarskim" in latinskim romansko germanskim "civiliziranim" svetom sega ostra ločnica že vsaj v čas pozne antike.<sup>40</sup> Železna zavesa med vzhodom in zahodom, med slovanskim in neslovanskim, je še dodatno zarezala v zgodovinski spomin dvajsetega stoletja. Zanimarjanje kolektivnega spomina v deželah s komunističnim režimom je zasejalo vsesplošno apatijo,

38 Ta pristop velja tudi za materialno kulturo in umetnost ljudstev tretjega sveta, ki sodi praviloma v etnografske zbirke, ne v muzeje umetnosti, ki so praviloma rezervirani za umetniške predmete zahodne civilizacije.

39 Slikovit primer je način razstavljanja Oetzija, ki leži pred obiskovalci muzeja, menda iz čistih znanstvenih razlogov, povsem gol in oropan slehernega človeškega dostojanstva.

Ta ločnica se je bila tudi ena glavnih muzejskih sporočil letošnje velike razstave v Benetkah v palači Grassi z naslovom Rim in Barbari, kjer niso bili Slovani v procesih nastajanja sodobne Evrope omenjeni niti enkrat samkrat. Slovanskih plemen ni jih bilo mogoče najti niti na kartah, ki so prikazovale preseljevanja ljudstev.

40 Vsekakor lahko v fenomenu ostrih kulturnih cezur prepoznamo skrite korenine evropskega preziranja 'drugega', ki so v 20. stol. dobile grozljive razsežnosti z nacionalizmi in fašizmom.

ki ponekod meji že na amnezijo in kar se odraža v splošnem odtujenem odnosu do preteklosti.<sup>41</sup>

Po vseh teh poškodbah kolektivnega in zgodovinskega spomina se upravičeno lahko vprašamo, kakšne občutke prebujajo prazgodovinska, rimska, germanska, slovanska materialna dediščina v zavesti slovenske publike. Vprašanje, je to sploh naše, je najbrž povsem normalen odziv na fragmentarizirano in politično zmanipulirano interpretacijo preteklosti. Med najaktualnejšimi vprašanji slovenske publike se zastavljajo vprašanja 'pravih' prednikov in vprašanje, na kakšen način je ta preteklost del 'naše' sedanosti.

Dokler se pristop do prezentacije najdišč in predstavljanja materialne kulture ne bo spremenil in bo še naprej temeljil zgolj na znanstvenem diskurzu z inherentno ločeno obravnavo ljudi od pokrajine, časa od prostora in narave od kulture, iztrgane iz kontekstov današnje družbe, odgovora ne bo moč najti.<sup>42</sup>

## Zaključek

Arheologija za javnost je pod-veja arheološke vede, oplemenitena s teoretičnimi in praktičnimi znanji s področja konzervatorske, restavratske in muzeološke stroke.

Je način preučevanja, interpretiranja in vzdrževanja arheoloških najdišč (in najdb) v partnerskem sodelovanju z lokalnim prebivalstvom.

Je oblika komunikacije kulturnih vsebin nekega spome-

41 Muzeologija ta pojav dobro tolmači z razlikovanjem historičnega od kolektivnega spomina (Mensch 2005).

42 O doživljanju "naše" preteklosti veliko pove anekdota iz slovenskega diplomatskega življenja. Ob osamosvojitvi Slovenije se je predsedstvo republike odločilo, da podari Združenim narodom v New Yorku kopijo Vaške situle. Predmet je bil pripravljen za transport, direktor Narodnega muzeja v Ljubljani je že tudi imel letalsko vozovnico v žepu. Pa pride nujen klic iz vladne palače. Predsednik republike je na vsak način želel še pred odhodom spregovoriti nekaj besed z direktorjem. Ta se je nemudoma odpravil k predsedniku, ki ga je v nestrpnem pričakovanju precej seznanil s pomislekom, češ, ali je Vaška situla sploh "slovenska"? Direktor, ki je zinil kot kapelj na suhem, je najprej globoko zajel sapo in nato po daljšem preudarku odvrnil: Glejte, gospod predsednik te debelomite ženske na situli! Take so bile takrat in take so še danes babe na Dolenjskem! Odgovor je zadostoval in kopija situle je še tisti dan odpotovala na sedež Združenih narodov.

Anekdoto mi je na novoletnem srečanju Univerze na Primorskem pred leti povedal dr. B. Gombač, tedanji direktor Narodnega muzeja v Ljubljani. *Relata referro!*

nika, najdišča ali zbirke predmetov v smislu doseganja pozitivnih procesov zaščitnega značaja, ki obenem prinašajo okolici neposredno ali posredno simbolno in ekonomsko korist.

Je način upravljanja spomenika, ki omogoča celostno komunikacijo kulturnih vsebin nekega spomenika z okoljem v lastnem in širšem sodobnem zgodovinsko-političnem in kulturnem diskurzu vsakdanjega življenja v sklopu obstoječega družbeno historičnega okolja ter v skladu s psiho-fizičnimi potrebami obiskovalcev.

V okolju vzbuja pozornost na način, ki omogoča in vzpodbuja edinstvene kreativnosti na podlagi komuniciranih sporočil, estetskih, identitetnih in drugih simbolnih vrednot.

Arheologija za javnost združuje arheološka znanstvena spoznanja z interdisciplinarnimi znanji s področja antropologije, filozofije in ostalih družbenih ved. Iz širšega družbenega aspekta bi jo mogli označiti kot družbeno gibanje za uspešno presajanje arheoloških spoznanj v sodobne družbene in gospodarske tokove, ki ima za cilj vključevanje arheološke dediščine v moderno kulturno okolje, kar omogoča njeno ohranjanje.

Arheologija za javnost je konceptualno naravnana v iskanje najboljših družbenih in političnih možnosti, da arheološka dediščina kot enakovreden del sodobnega kulturnega okolja osmišlja človekovo bit in dviga kvaliteto njegovega bivanja.

Ni moč prezreti, da se ti koncepti ujemajo ali so vsaj zelo podobni z spoznanji in cilji nove muzeologije in kibernetičnega muzeja (Šola 2003). Analogno moremo govoriti o arheologiji za javnost kot filozofiji, kot načinu izbire življenja, ki se odloča o smislu obstoja na tisti točki, ko življenje potrjuje ali zanika samo sebe.<sup>43</sup>

Gibanje je na zahodu steklo sinhrono s preobrazbo muzejev, ki so se odzvali na potrebe javnosti z mnogimi edukacijskimi programi in se začeli postopoma obračati od zbirk k publiki ter usmerili svoje delovanje izven muzejskih zidov (Alexander 1996, 213; Sandell 1998; Davies 1999).

43 D. Komel, eden najpomembnejših sodobnih slovenskih filozofov, v intervjuju Nacionalna identiteta je najbolj hipokritičen pojem na Slovenskem. Delo, Sobotna priloga, 26. januar, 2008, str. 22, ob zgornji trditvi še dodaja: Filozofija je kot vztrajno odločanje o smislu, neka stalna odprtost za bivanje.

## Literatura

- ALEXANDER, E. P., 1996, *Museums in Motion. An Introduction to the History and Functions of Museums*. Walnut Creek, Altamira Press. London, New Delhi.
- ASCHERSON, N., 2004, *Archaeology and the British media*, v: Merriman, N., 2004, 145-158.
- BARRETT, J. C., 2000, *Fields of Discourse. Reconstituting a Social Archaeology*, v: *Interpretative Archaeology. A Reader*. (ed. J. Thomas), London and New York, 23-32.
- BLAND, R., 2004, *The treasure act and portable antiquities scheme. A case study in developing public archaeology*, v: Merriman 2004, 272-291.
- BYRNE, D., 2004, *Archaeology in revers: the flow of Aboriginal people and their remains thorough the space of New South Walles*, Merriman 2004, 240- 254.
- CRUS-RAMIREZ, A., 1985, *The Heimatmuseum: a Perverted forerunner*. *Museum* 37/4, 242-244.
- CUNLIFFE, B., Davies, W., Renfrew, C., 2002, *Archaeology. The Widening Debate*. Oxford, New York.
- DAVIES, P., 1999, *Ecomuseums. A sence of Place*. London.
- DELIBAŠIĆ, E., HADŽIKADUNOVIĆ, E., 2006, *Muzej u informatičkom okruženju. Muzej grada Zenice, Radovi XIV, Zenica 2006*.
- DJURIĆ, B., 2007, *Preventive archaeology and archaeological service in Slovenia. V: European Preventive Archaeology. Papers of the EPAC Meeting 2004*. Vilnius. 181-185.
- DUNCAN, C., 1991, *Art Museums and the Ritual of Citizenship*, v: Karp, I., Lavine, S. D., *Exhibiting Cultures, The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington, London, 1991, 88-103.
- HABERMAS, J., 1989, *Strukturne spremembe javnosti*, *Studia humanitatis*. Ljubljana.
- HODDER, I., 1997, *Changing configurations: The relationships between theory and practice*, v: J. Hunter, I. Ralston (eds.), *Archaeological Resource management in the UK. An Introduction*, 11-18. Glouchester.
- HODDER, I., 2002, *Archaeological theory*, v: Cunliffe, Davies, Renfrew 2002, 77 – 90.
- HOLLOWELL, J., 2006, *Moral arguments on subsistence digging*, v: Scarre, Chris, Scarre, Geoffrey (ed.) 2006, *The Ethics of Archaeology. Philosophical perspectives on Archaeological practice*. Cambridge, 69-93.
- HOOPER-GREENHILL, E., 1992, *Museums and the Shaping of Knowledge*. London, New York.

- HUDSON, K., 1987, *Museums of Influence*. Cambridge.
- JAMESON, J. H., 2004, Public Archaeology in the United States, v: Merriman 2004, 21- 58.
- JESSOP, B., 2001, *Bringing the state back in (yet again): review, revisions, rejections and redirections*, *International Review of Sociology*, 11 (2): 149 - 173.
- JOHNSEN, H., OLSEN, B., 1992, *Hermeneutics and Archaeology: on the Philosophy of contextual Archaeology*, *American Antiquity*, 57(3), 419-436.
- LYOTARD, J.-L., 1984, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester.
- MACDONALD, S., SHAW, C., 2004, Uncovering ancient Egypt: the Petrie museum and its public, v: Merriman 2004, 109-131.
- MAROEVIĆ, I. 1999, The museum message: between the document and information, v: Hooper-Greenhill, *Museum, Media, Message*, Routledge, London/New York, 1999, 24-36.
- MAROEVIĆ, I., 1993, *Uvod v muzeologiju*. Zagreb.
- MAROEVIĆ, I., 2001, Muzejska izložba-muzejski izazov, v: *Baštinom u svijet. Muzeološke teme-Zaštita spomenika. Arhitektura*. (Matica hrvatska) Petrinja, 2004, 110-115.
- MARTY, P. F., BURTON JONES, K. (ed.) 2008. *Museum Informatics. People, Information, and Technology in Museums*. New York. London, 2008.
- MCMANUS, P. M., (ed.) 1996, *Archaeological Displays and the Public. Museology and Interpretation*. London, New York.
- MEKVAD (Zakon o ratifikaciji evropske konvencije o varstvu arheološke dediščine), 1999, *Uradni list RS št. 24/1999*.
- MENSCH, P. van 2005, Annotating the environment. *Heritage and new technologies*. *Nordisk Museologi* (2)17-27.
- MERRIMAN, N., 2002, Archaeology, heritage and interpretation, v: Cunliffe, Davies, Renfrew 2002, 541 – 566.
- MERRIMAN, N. (ed.), 2004, *Public Archaeology*. London, New York.
- MERRIMAN, N., 2004a, Involving the Public in Museum Archaeology, v: Merriman, N. 2004, London, New York, 85-108.
- NEWHOUSE, V., 2005, Art or Archaeology. How Display Defines the Object. V: *Art and the Placement*. 108 - 141. New York.
- PARKER PEARSON, M., RAMILISONINA 2004, Public Archaeology and Indigenous Communities, v: Merriman 2004, 224-239.
- PEARCE, S., 1990, *Objects of knowledge*, London.
- PLESTENJAK, A., 2005, *Archaeology and the Public. A Slovenian Perspective* (MA Thesis), York 2005.
- Pravilnik o postopku za izdajo dovoljenj za arheološka raziskovanja, 2000, *Uradni list RS št. 113/2000*.
- RICHARDS, C. 2000, *Monumental Choreography. Architecture and spatial representation in Late Neolithic Orkney*, v: Thomas (ed.) 2000, 541-560.
- SANDELL, R., 1998, Museums as agents of social inclusion, v: *Journal of Museum management and Curatorship* 17 (4).
- SANDELL, R., 2002, *Museums, Society, Inequality*. Abingdon, New York.
- SCHNAPP, A., 1996, *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*. London.
- SKEATES, R., 2000, *Debating Archaeological Heritage*. London.
- Sklep o ustanovitvi Javnega zavoda Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine, 2003, *Uradni list RS št. 110/2003*.
- SLOTTERDIJK, P., 1993, *Kritika ciničnega uma* (prevod S. Šerc), Zbirka KODA, Ljubljana.
- ŠOLA, T., 2003, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb.
- THOMAS, J. (ed.), 2000, *Interpretative Archaeology*. London and New York.
- THOMAS, J., 1996, *Time, Culture and Identity. An interpretative archaeology*. New York, London.
- THOMAS, J., 2000, Introduction. *The Polarities of Post-Processual Archaeology*, v: *Interpretative Archaeology* (ed. J. Thomas), London and New York, 1-18.
- TRIGGER, B. G., 2006, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.
- TUĐMAN, M., 1990, *Teorija informacijske znanosti*. Zagreb.
- VEVERKA, J. A. 2005, *Why Heritage Sites Need Interpretation For Their Long term Survival*, Laingsburg.
- UNESCO, 1956, *Recommendations on international principles applicable to archaeological excavations (the New Delhi recommendations)*. New Delhi. 5.12. 2007 objavljeno na: <http://www.icomos.org/icaahm/newdelhi.html>
- ZIMMERMAN, L. J., VITELLI, K. D., HOLLOWELL-ZIMMER, J., 2003, *Ethical Issues in Archaeology*. Oxford.